

De preek in de leerdienst

De catechismuspreek als themapreek

Jos Douma

Vooraf

Het onderstaande verhaal heb ik in januari 1998 geschreven met het oog op een bespreking ervan in een vergadering van het Werkgezelschap Ambtelijke Vakken aan de Theologische Universiteit in Kampen (Broederweg). Het onderwerp van die vergadering (op 5 maart 1998) was: *het eigene van de preek in de tweede dienst op zondag*. Hoewel de eerste doelgroep dus bestond uit predikanten, lijkt het verhaal me toch zinvol genoeg om nu opnieuw aan een breder publiek ter overweging aan te bieden, als bijdrage aan de op gang gekomen discussie over de tweede dienst op zondag.

De tweede dienst

Het is een goed gebruik in onze kerken dat de gemeente op de zondag de gemeente twee keer samenkomt. In de loop der tijd zijn, maar zo is het van den beginne niet geweest, deze twee kerkdiensten als twee druppels water op elkaar gaan lijken. Ik zou een vijftal argumenten willen noemen die ervoor pleiten om de twee diensten ten opzichte van elkaar te gaan differentiëren.

Een pastoraal argument

Er zijn niet weinig hoorders die de tweede dienst als een verdubbeling van de eerste, als meer van hetzelfde ervaren. Dat is jammer en ook niet nodig.

Een historisch argument

In de tijd van de Reformatie had de tweede dienst op zondag als geheel een duidelijk catechetisch karakter. In bijvoorbeeld Heidelberg zag de liturgische orde voor de Catechismusdienst er als volgt uit: Lied - Gebed Voorlezen van de Decaloog - Leergesprek van de predikant met de kinderen - Catechismuspreek voor de hele gemeente - Examinatie van de jeugd in bijzijn van de gemeente Bespreking van de volgende Catechismusvragen - Gebed.

Een theologisch argument

Het bewaren en traden van de leer van de Schriften door de kerk vraagt om een gemeente die een leergemeenschap is en die ook als leergemeenschap samenkomt. De catechese mag niet worden versmald tot doordeweekse catechese voor de jeugd.

Een liturgisch argument

De veelkleurigheid van het werk van de Geest moet liturgisch worden vertaald tot een veelvormigheid die onder andere tot uitdrukking komt in verschillende vormen van eredienst.

Een praktisch argument

Aan de vaak gehoorde wens van belijdende leden om voortgaande catechese (en aan de veel geuite klacht over gebrek aan kennis) kan uitstekend tegemoet worden gekomen in een als catechetische kerkdienst of leerdienst ingerichte tweede dienst op zondag.

De eerste en de tweede dienst

Het is zinvol om de eigenheid van de eerste en de tweede dienst ten opzichte van elkaar nog wat nader te articuleren. In alle *voorlopigheid* zou ik dat als volgt willen doen:

De eerste dienst	De tweede dienst
‘liturgische dienst’	‘catechetische dienst’
De gemeente komt samen als <i>vierende</i> gemeenschap (viergemeenschap)	De gemeente komt samen als <i>lerende</i> gemeenschap (leergemeenschap)
De liturgische vormgeving heeft een <i>uitbundig</i> karakter: de verschillende liturgische momenten moeten er elk in al hun eigenheid zijn	De liturgische vormgeving heeft een <i>sober</i> karakter en staat helemaal in het teken van de catechese
De preek is een <i>tekstpreek</i> en vormt als zodanig het centrale moment in de Dienst van het Woord (ná de Voorbereiding en vóór de Dienst van de Tafel) waarin meerdere Schriftlezingen worden afgewisseld met het zingen van liederen	De preek is een <i>themapreek</i> . Het thema beheerst heel de dienst van begin tot eind. Schriftlezingen en lezingen uit de belijdenisgeschriften worden eventueel ingepast in de preek.

Themapreek en tekstpreek

Tegen deze achtergrond wordt het noodzakelijk om de vraag te stellen wat nu het verschil is tussen een tekstpreek en een themapreek. Eerst moeten de begrippen dan duidelijk worden afgebakend. Een *tekstpreek* is een preek waarin de predikant zijn uitgangspunt neemt in een tekst uit de bijbel (een vers, meerdere verzen, een perikoop). Deze tekst vormt de bron voor de preek als bediening van het Woord van God. Een *themapreek* is een preek waarin de predikant zijn uitgangspunt neemt in een thema uit de leer van de kerk. Met de term themapreek wordt dus niet bedoeld een tekstpreek die een thema (met verdeling) heeft. Een themapreek is een *tekstloze* preek, wat uiteraard niet wil zeggen dat de bijbel geen rol speelt: de bijbelgegevens hebben in een themapreek alleen op een andere manier een plaats dan in een tekstpreek.

Nu is het allereerst belangrijk om op te merken dat de christelijke kerk *altijd al* twee vormen van prediking heeft gekend: *tekstprediking* waarbij de predikant uitgaat van een bijbeltekst, én *themaprediking* waarbij grondvragen van het christelijk geloof aan de orde komen. Met andere woorden: ook de tekstloze preek heeft al heel oude papieren. De oudste preken in de christelijke kerk zijn over het algemeen tekstloos, en ook veel van Luthers preken hebben geen tekst. Daarom kan gezegd worden dat de binding van een preek aan een bijbeltekst een goed-gefundeerde kerkelijke traditie is die echter niet tot wet mag worden verheven.

Een belangrijke principiële vraag luidt dan echter of een themapreek als tekstloze preek wel *Woordbediening* mag heten. Als een preek *per definitie* bediening van Gods Woord is, moet dan niet elke preek als bron een tekst uit Gods Woord hebben? Ik zou op deze vragen een antwoord willen zoeken door in te zetten bij de eis dat elke preek als bediening van Gods Woord zich moet binden aan de *Schrift*: *Schriftgebondenheid* is een eis die aan elke preek gesteld moet worden. Deze Schriftgebondenheid kan vervolgens een specifieke vorm krijgen in *tekstgebondenheid*: als de predikant een tekst heeft om over te preken dan zal zijn tekstpreek ook *Textgemäss* moeten zijn. Van een themapreek hoeft en kan dat niet gevraagd worden: een themapreek moet wel *Schriftgemäss* maar hoeft niet *Textgemäss* te zijn.

Catechismuspreek

Ook ten aanzien van de catechismusprediking is de vraag gesteld of deze prediking wel Woordbediening mag heten. A. Kuyper bijvoorbeeld beantwoordt die vraag bevestigend, want de catechismus legt een *reeks van Schriftteksten* voor om over te preken. De catechismuspreek is zo opgevat dan ook geen themaprediking maar eerder *tekstenprediking*: "Wie een catechismus-

predicatie houdt, heeft dus als grondslag van zijn rede niet nog eerst de Schrift er bij te halen, maar heeft als zoodanig reeds voor zich liggen *al die Schriftuurplaatsen*, waaruit de inhoud van den Catechismus genomen is."

In een artikel in *De Reformatie* is C.J. de Ruijter ingegaan op de vraag hoe een predikant er zorg voor kan dragen dat zijn catechismuspreek echt Woordbediening blijft. Hij geeft daar, na onder andere gezegd te hebben dat de catechismuspreek een *themapreek* in de klassieke zin van het woord is, twee regels die de catechismuspreek richting kunnen geven: 1. De catechismus ordent de stof. 2. De bijbel levert de stof. De belangrijkste achtergrond van deze twee regels vormt de vrees dat een catechismuspreek maar zo een dor dogmatisch verhaal kan worden, een pure uitleg van de catechismus waarin het levende Woord niet meer doorklinkt. Daarom kiest De Ruijter ervoor (en dat is precies het tegenovergestelde van wat Kuyper doet) om de Schriftlezing bij de catechismuspreek zorgvuldig te kiezen en die Schriftlezing vervolgens de preek kleur te laten geven. Het is echter de vraag of de benadering die De Ruijter kiest adequaat is. Mijns inziens is er in elk geval op twee punten sprake van onhelderheid. In de eerste plaats wordt de term 'stof' in de twee regels op een onheldere wijze gehanteerd: Welke stof ordent de catechismus: de stof van de bijbel (de bijbelse thema's geordend in het kader van de Catechismus) of de stof voor deze ene concrete preek die de predikant nu gaat maken? En hoe kan de specifieke catechismuszondag waarover de predikant een preek gaat maken de stof ordenen van het door de predikant gekozen Schriftgedeelte? Mijns inziens lopen hier twee niveaus door elkaar: het niveau van *heel de Schrift en heel de catechismus* (op dit niveau zijn de geformuleerde regels wel hanteerbaar) en het niveau van het gekozen Schriftgedeelte en de ene catechismuszondag die aan de beurt van behandeling is (op dit niveau zijn de geformuleerde regels niet hanteerbaar, terwijl ze juist voor dit niveau bestemd zijn). In de tweede plaats wordt het onderscheid tussen de *tekstpreek* en de *themapreek* niet gehonoreerd: de catechismuspreek die eerst nog is aangeduid als een *themapreek* in de klassieke zin van het woord wordt gaandeweg het betoog getransformeerd tot een *tekstpreek* vanuit het Schriftgedeelte waarvan de keuze nauwkeurig is afgestemd op de strekking van de betreffende zondag. Het gevolg daarvan is dat er maar nauwelijks onderscheid zal zijn tussen de preek in de eerste dienst (een tekstpreek) en de preek in de tweede dienst (uiteindelijk ook een tekstpreek).

Themapreek

Tegen de achtergrond van het voorgaande lijkt het mij het beste om uitdrukkelijk te kiezen voor de catechismuspreek als themapreek. Dat kan homiletisch gezien omdat ook een themapreek uitstekend kan voldoen aan de eis van *Schriftgebondenheid* en als zodanig Woordbediening mag heten. Het is ook liturgisch *vruchtbaar* omdat deze keuze het meeste perspectief biedt als het gaat om een differentiëring van de eerste en de tweede dienst op zondag.

De praktijk

Uiteraard blijven er na de keuze voor de catechismuspreek als themapreek (of liever nog: voor een themapreek in de tweede dienst) nog een heleboel praktisch vragen over. Hoe bereid je een themapreek voor? Hoe stel je het thema vast? Hoe geef je de catechetische dimensie van de tweede dienst vorm? Is het niet mogelijk om ook themadiensten te beleggen over thema's die niet direct aan de catechismus kunnen worden gekoppeld? Kan er gewerkt worden met ondersteunende hulpmiddelen? Is het mogelijk om juist themadiensten een veel explicieter dialogisch karakter te geven? Hieronder ga ik, zonder uitputtend te zijn, op een aantal punten in.

Series leerdiensten

Het lijkt me belangrijk, ook vanuit het perspectief van gemeenteopbouw, om *series* leerdiensten op te zetten en die ook nadrukkelijk als series te presenteren (en van tevoren via het kerkblad aan te kondigen). Bijvoorbeeld: een serie van 10 themadiensten over het gebed (mede vanuit Zondag 45-52), een serie van 15 themadiensten waarin het Apostolicum wordt behandeld (mede vanuit Zondag 9-22), een serie van drie over vragen die samenhangen met het huwelijk (mede vanuit Zondag 41), een serie over aanvechting en troost (vanuit Zondag 1 en Dordtse Leerregels V). Deze voorbeelden laten al zien dat een eenvoudige koppeling aan de gang van de Heidelbergse Catechismus los wordt gelaten hoewel de Catechismus wel voortdurend referentiepunt blijft. Deze

series themadiensten worden door de predikant in nauw overleg met de kerkenraad of een door de kerkenraad ingestelde commissie 'Leerdiensten' voorbereid.

Ondersteunend materiaal

Juist de leerdiensten lenen zich voor het gebruik van ondersteunend materiaal zoals preeksamenvattingen die van tevoren worden uitgedeeld, verwerkingsvragen en discussiepunten om mee naar huis te nemen en visuele hulpmiddelen bij de preek (dit in tegenstelling tot de morgendiensten waar dergelijk materiaal vanuit liturgisch oogpunt een monstroom vormt). Dit materiaal versterkt op gewenste wijze het catechetische karakter van de leerdienst.

Kleinere groepen

Bij uitstek themadiensten vragen om een inrichting waarin de kleinere groep tot zijn recht kan komen. Dat zou kunnen betekenen dat de gemeente na de preek uiteengaet in een aantal groepen om door te praten naar aanleiding van een aantal stellingen. Deze mogelijkheid kan (vanwege de grootte van de gemeente of beperkte ruimte in het kerkgebouw) uiteraard niet overal gerealiseerd worden.

De voorbereiding van een themapreek

Uiteraard is voor predikanten de meest prangende vraag hoe je nu een themapreek voorbereidt en waarin een dergelijke preek verschilt van een tekstpreek. J. Thomas brengt een in dit verband verhelderend onderscheid aan: - *de tekstpreek* gaat uit van één bepaalde bijbeltekst van waaruit er een zekere straalbreking plaats heeft: de lijnen *divergeren* vanuit de ene tekst naar verschillende aspecten van de menselijke werkelijkheid. - *de themapreek* veronderstelt een andere omgang met de bijbelse gegevens. Uitgaande van een bepaald thema komt de predikant tot een inventarisatie van wat de bijbel in grote lijnen zegt over het thema. Deze inventarisatie vraagt dan vervolgens om een *convergerende* beweging die de verschillende lijnen samentrekt op het ene thema.' De centrale vraag is nu: Hoe kom je als predikant *van thema tot preek*? Hoe ga je in je preekvoorbereiding aan de slag met het thema? Voor de omgang met de *tekst*, als het gaat om het maken van een tekstpreek, zijn de verschillende activiteiten bekend (persoonlijke meditatie, exegetische analyse, pastorale overweging). Over de omgang met het thema zwijgt de gereformeerde homiletische literatuur en dat is ook niet vreemd als de catechismuspreek wordt opgevat als a) een preek over de *teksten* die ten grondslag liggen aan de catechismus of b) een preek die vooral wordt gekleurd door de gekozen *Schriftlezing* of c) een preek die de catechismusformuleringen opvat als *tekst* om over te preken. Nu ben ik op dit moment niet zover dat ik een compleet preekvoorbereidingsschema kan geven voor een themapreek. Wel wil ik een aantal richtlijnen geven voor de fase tot aan het maken van een basisstructuur en een schets voor de themapreek. Daarbij wordt voorondersteld dat de voorbereiding van een themapreek zich voortdurend afspeelt binnen de driehoek *thema - hoorder - predikant*.

1. Stel het *thema* vast. Voorbeelden: Vergeving, De kerk, Bidden, Het verbond, Het werk van de Heilige Geest, De Rechtvaardiging, Vriendschap. Daarbij wordt erop gelet hoe de samenhang is met de andere themapreken in een serie.
2. Noteer *eigen* associaties bij het thema en ga na hoe de eigen betrokkenheid (*Vorverständnis*) bij het thema is.
 - 3.1 *Het thema in bijbels perspectief*. Verzamel en doordenk bijbelse gegevens die te maken hebben met het thema en die in de preek een rol kunnen gaan spelen.
 - 3.2 *Het thema in confessioneel perspectief*. Ga na wat er in het belijden van de kerk (de verschillende belijdenisgeschriften) over het thema naar voren wordt gebracht.
 - 3.3 *Het thema in theologisch perspectief*. Onderzoek waar en hoe er in de theologie, de dogmatiek in verleden en heden wordt gesproken over het thema. Daarbij kan een dogmatisch handboek behulpzaam zijn.
 - 3.4 *Het thema in niet-theologisch perspectief*. Zoek niet-theologische gegevens die licht werpen op het thema. Als het gaat om bijvoorbeeld het thema 'vergeving' is het zinvol om ook literatuur te raadplegen waarin een psychologische invalshoek wordt gekozen. Hier kunnen praktisch-theologische publicaties helpen (in dit geval bijvoorbeeld een boek over Schuld en Pastoraat).

4. Ga na hoe de plaats van het thema in het leven van de *hoorders* is: Is het voor hen een belangrijk, moeilijk, abstract thema? Welke visies op het thema kun je onder hoorders tegenkomen? Welke ervaringen hebben hoorders met het thema? Welke beelden en verhalen spelen een rol in verband met het thema?
5. Maak, nu het relevante materiaal is verzameld (zoek tijdens dat verzamelen tegelijkertijd ook naar beelden en voorbeelden en verhalen en ander visueel materiaal dat in en bij de preek kan worden gebruikt), een convergerende beweging door te proberen in één korte zin samenvattend aan te geven waarover de themapreek moet gaan. Formuleer een *doelstelling*: Ik zou met mijn preek over dit thema willen bereiken dat de hoorders...

Enkele slotopmerkingen

- a. Een themapreek vormt het centrum van een *catechetische kerkdienst* waarin de gemeente samenkomt als *lerende gemeenschap*. Juist in dat kader is het van belang dat een themapreek *praktisch, relevant en concreet* is. Bovendien biedt een themadienst of leerdienst bij uitstek mogelijkheden om kinderen (en via hen ook de ouderen) te betrekken bij de preek, eventueel via een aan de preek voorafgaand leergesprek met de kinderen. Ook is het mogelijk om in de leerdienst verbanden aan te brengen met de doordeweekse catechese, bijvoorbeeld door catechisanten een actieve bijdrage te laten leveren.
- b. De vernietigende opmerking bij een bespreking van een *tekstpreek* (in het kader van de preekcolleges in kampen): '*Het was wel de bijbel, maar niet de tekst!*' wordt omgekeerd tot een compliment bij uitstek voor de *themapreek*: '*Het was niet een tekst, maar wel de bijbel!*'
- c. De discussie over de themapreek als legitieme homiletische mogelijkheid wordt bemoeilijkt doordat er verschillende andere discussies doorheen lopen, te weten de discussie over 1) de aard van de catechismuspraak, 2) de ontoereikendheid van de Heidelbergse Catechismus als leerboek vanwege het ontbreken van belangrijke thema's en de te brede behandeling van andere thema's, 3) de noodzaak van het differentiëren van de twee zondagse kerkdiensten ten opzichte van elkaar, 4) de ruimte die de kerkorde al dan niet biedt voor preken over thema's die niet direct aan de Catechismus zijn ontleend of anders gezegd: de toepassing van artikel 66 van de Kerkorde in de praktijk en 5) het karakter van de gemeente als leergemeenschap en de vormgeving daarvan.
- d. Als het gaat over het kerkorde-artikel met betrekking tot de catechismusprediking (artikel 66) is het van belang om het *Anliegen* scherp in het oog te houden: het gaat erom dat de *leer van Gods Woord* in al haar onderdelen regelmatig aan de orde komt.
- e. De themapreek als homiletische vorm brengt eigen moeilijkheden met zich mee die zich zo niet voordoen bij het maken van een tekstpreek. De predikant is veel vrijer in de omgang met het 'materiaal'. Het is de vraag of elke predikant die vrijheid aan kan en of de tekstpreek niet een veiliger weg vormt vanwege de binding aan één concrete bijbeltekst.

Gebruikte literatuur

- O. Weber, Vom Text zur Predigt (1960), in: F. Wintzer, *Predigt. Texte zum Verständnis und zur Praxis der Predigt in der Neuzeit*, München 1989, 128-143.
- A. Noordegraaf, De Catechismusprediking, in: *Kennen en vertrouwen*. Handreiking bij de prediking van de Heidelbergse catechismus, Zoetermeer 1993, 9-19.
- C. Veenhof, *Predik het Woord*. Gedachten en beschouwingen van Dr. Abraham Kuyper over de prediking, Goes z.j. (zie met name 212-218).
- T. Hoekstra, *Gereformeerde homiletiek*, Wageningen 1926 (zie met name 371).
- C.J. de Ruijter, Catechismuspraak (*De Reformatie* 71 (1995-1996) 524-526).
- J. Thomas, *Homiletische hulplijnen*. Aanwijzingen bij de preekvoorbereiding, 's Gravenhage 1987 (zie met name 66-67).
- R.J. Allen, *Preaching the Topical Sermon*, Louisville 1992 (zie met name 37-71 over 'Preparing the topical sermon').